

Komlós Aladár

In memoriam...

A fasizmus és a háború magyar zsidó író áldozatainak emlékünnepe, 1946. február 17-én

Csak gyászolni szeretnénk ma, ha ugyan némely érzékeny körök nem tekintik ezt is politikai kihívó tüntetésnek. Nem politizálni óhajtunk, csak megsiratni a szűkebb családkunkat, mintegy hatvan magyar zsidó író, akik testvéreink voltak test és lélek szerint, testvéreink származásuknál fogva éppúgy, mint szellemükénél és alkotó hajlamuknál fogva, akiket honfitársaink egy része német segítséggel az elmúlt háború és főképp a megszállás alatt hazafias lelkesedéssel a halálba üzött.

Azt talán megengedik, hogy sírjunk. Hiszen úgysem tudjuk méltóan megsiratni sem őket: hiszen ez a veszteség túl nagy ahhoz, hogy egyszerre teljesen átérezzük, mi meg túl gyengék vagyunk ahhoz, hogy méltóan kifejezzük. Ki is lehetne elég erős ahhoz, ha csak egy *Jób* vagy *Shakespeare* nyelvi fantáziája nem él benne, vagy ősapáink hatalma a szó fölött, akik a legenda szerint *Mózes* és *Ráchellel* élükön járultak annak idején Isten elé, hogy irgalmat esdjenek az elpusztított haza számára? Hogy lehetnénk erre elég erősek mi, akik legjobb barátainkat veszítettük el a háború íróáldozataiban, s őket siratva a magunk elárvult életét is sirathatjuk, s szemünket végigjártatva könyvespolcainkon, nem pusztán könyveket, hanem megannyi ereklyét látunk körös-körül. Amellett aggodva sejtjük, hogy még nem is szedtük össze halottaink teljes seregét, hiszen a feledékenység alól, amely rájuk borult, váratlanul még napról napra előbukkan egy-egy megölt barátunk képe.

Talán megengedik hát, hogy sírjunk, hogy megsirassuk a pótolhatatlan barátokat, kiknek ily tömeges pusztulása megrendített abban a hitünkben, hogy van gondviselés, amely vigyáz az értékre, szívre és becsületre. A 18. század megrázkódott a lisszaboni földrengés hírére, pedig mi volt a buta földrétegek lázadása a legsötétebb ösztönök ama kitöréséhez képest, amelynek mi kortársai és tanúi voltunk, amelynek következtében társadalmunk, a zsidóság léte, a magyar és a magyar zsidó szellemi élet valósággal az Atlantis elmerüléséhez fogható katasztrófát szenvedett? Olyan az egész, mint egy valószínűtlenül túlzott propagandaszöveg, amelyet nem hisz el józan ember, s amely mégis igaz.

De nemcsak a mi magánéletünk veszítette el melegét és vígságát az ő elvesztésükkel, a magyar irodalom nem kevesebbet veszített. Hiszen máris

láthatjuk, milyen vidékiessé, milyen sivárrá vált az ország szellemi színvonala az ő egész Európát idehódító műveltségük, művészi egyéniségük, szaktudásuk nélkül. Kezdetben, mikor kicsúszik lábuk alól a talaj, belekapaszkodnak a magyar nyelvbe, a magyar irodalomba, költőtársaikba s azok remélt segítségébe. Mikor a társadalom és törvény, a tapintható haza megtagadja tőlük védelmét, sőt hajsztát indít ellenük, ők szinte valamennyien egy imaginárius hazában: a magyar nyelv legkülönb alkotásaiban és művésztaikban keresnek oltalmat. *Fenyő László* például így ír: „Költők, csak bennetek ne csalódjam, hitem remegett a széttört csókban, most, hogy minden így bomladozóban, ami kötött, ami szeretett: el ne áruljatok pályatársak, költők, hadd maradjak veletek!” De ugyanígy ír a többi is. Hasztalan, a segítségül hívott part visszalöki kezüket.

S elpusztulnak sorra a legkülönbözőbb halálnevek következtében: kit az éhség, kit a kínzás, kit puskagolyó, kit a Duna öl meg. Katonák és polgárok, tiszték és legénység, középosztály és parasztság, mind leleményesek a halálnevek kieszelésében. Egymás után vesznek el: *Szomorj*, ez a társadalmon kívül, a kéj és művészet eksztázisában élő szabad szellem, ez a fejedelmekről és magát is fejedelemnek álmodó *Dorian Gray* – bujkálás és betegség és nyomor közepette hal meg. *Révész Bélát*, a részvétnék ezt a gyengéd lelkű poétáját, aki a lélek névtelen rezdüléseit kutatta és foglalta remegő, könnyes szavakba, durva bakók végzik ki. *Nagy Zoltánnak*, akinek magas filozófiai költészete a képzelet és gondolat kettős szárnyacsapásával repül, ez a történelemmé terebélyesedett ponyvaregény azt a sorsot juttatja, hogy egy nyilas gyilkos teríti le, éppúgy, mint *Kemény Simont*, akinek hibátlan líráján a tüzes színek oly keserű tartalom fölött izzanak. Ismeretlen sír borítja *Kádár Endrét*, a magyar lélektani regény egyik legfinomabb alkotásának spirituális emelkedettségű íróját. Egymás mellett szenved ki az úgynevezett munkatáborban a legokosabb magyar irodalomtörténet szerzője, a társadalom és irodalom rejtett összefüggéseit játszi mosollyal megvilágítani tudó *Szerb Antal*, aki utolsó éveiben a fasizmus megpróbáltatásai közt bátrabbnak és keményebbnek mutatkozott, mint ahogy a könnyed hangú íróról barátai is feltételezték; a hangja tisztaságával angyalok hárfájára emlékeztető *Sárkö-*

A jelen rendelet kihirdetésének napján lép hatályba.

Budapest, 1944. évi április hó 29.-én

Kistólay Döme a. h.
az kir. miniszterelnök

Melléklet a 10.500 M. F. számú rendelethez

I. számú Jegyzék a zsidó szerzőknek, akiknek művel a közforgalomból kivontak.

1) Magyarországiak:

Abádi Imre (Dunajecz)
Adorján Andor (Lachenbacher)
Ágasi Adolf (Bozenzweig)
Aldai Ernő (Aveirad)
Anál Sándor (Adler)
Bakács Béla (Bauer)
Ballagi Érd. Bloch
Barat Endre (Breuer)
Barta Lajos
Barta Sándor
Bede Jób (Rosenberg)
Békési (Békeffy) László (Kann)
Benamy Sándor (Berger)
Bernstein Béla
Biro Lajos (Blou)
Boros László (Beimes)
Boross Mihály (Wesmer)
Bóhu Vilmos
Bródy Sándor
Buchinger Mária
Buk Miklós
Bus-Fekete László (Trauerschwartz)
Dénes Gyula (Freireich)
Dénes Zsófia (Deutsch)
Dévény Jenő (Deutsch)
Drégely Gábor (Dessauer)
Erdős Renée (Ehrenthal)
Fábián Béla (Feuermann)
Falus László (Frankl)
Faragó Jenő (Frankfurter)
Fazekas Imre
Felek László (Füchsel)
Fényes Jenő (Feuerwerker)
Fényes Samu (Fein)
Fenyő Miksa (Fleischmann)
Fedor László
Forró Pál (Friedmann)
Füldes Imre (Fleischmann)
Füldes Jolán (Grünfeld)
Földi Mihály (Frankl)
Füst Milán (Fürst)
Gábor Andor (Greiner)
Gál Imre (Grünfeld)
Gárdos Mariska (Grünfeld)
Garvai Andor
Gelléri Mór (Glück)
Gellért Oszkár (Goldmann)
Gergely Győző (L'ngar)
Gergely Sándor
Giszkalay János (Widder)
Gündör Ferenc (Kraus)
Halmi Bódog
Halmi József
Halvany Lajos báró (Deutsch)
Halvany Lily báróné (Deutsch)
Igotus (Veigelsberg)
Igotus Pál (Veigelsberg)
Indig Ottó

zi György, a nagy műveltségű és puritán Halász Gábor, akit csak a faji törvény tébolyának véletlene vetett közénk. A prófétai haragú Pap Károlyt, a lélek és különösen a zsidó lélek takargatott igazságainak ezt a szenvedélyes megvallóját magát is eléri a sors, amelyet népének jósol. Eltűnt Gelléri Andor Endre s vele az éber álmoknak az a szivárványa, amelyet ez az író a kispolgári élet munkás szegénysége fölé vont. Fenyő Lászlóba, a szenvedésnek ebbe az olthatatlan szomjúságú keresőjébe itt halálos adag szenvedés fojtotta bele a szót, az ékes, csiszolt jelzőt, amelyet ő még a szenvedésnél is jobban szeretett. Radnóti Miklós, aki a bukolikus édelgéstől a szegényekkel megtalált szolidaritáson át jutott odáig, hogy végül halálos ítéletet tartson társadalmunk fölött, a finom Mohácsi Jenő, *Az ember tragédiája* fordítója, egy olyan történelmi színben tűnik el, melynek borzalma és aljassága meghaladja *Az ember tragédiája* legsötétebb jeleneteit. Szegény Molnár Akost, aki az első világháború lövészárkaiban hagyta fél karját, de a *Császár dajkája* című regényében a fél karjával megírta a nép reménytelen elnyomottságát, feleségével együtt megölték és a Dunába lökték. Eltűnt a publicisták fényes sora: a szelíd és bölcs *Kecskeméti* György, a művészi érzékenységet szociális lelkiismerettel párosító *Bálint* György, a művelt és finom *Lengyel* Ernő, a szocializmus hűségese harcosa, *Gergely* Győző, a mindenütt békét kereső *Csergő* Hugó és a verekedő kedvű *K. Havas* Géza és *Gál* Andor s el a nyájas *Ligeti* Ernő, akinek bonhomiója végül a gyilkosok puskatüzében hal el. A tudósok aggastyáni sora: *Balassa* József, a magyar nyelvész, *Gábor* Ignác, a magyar verstan, *Kardos* Albert, a magyar irodalomtörténet kutatója, a műfordító *Radó* Antal, a dramaturg *Sebestyén* Károly, a mosolygó turkológus *Kunos* Ignác, az egyiptológus *Mahler* Ede és az öregkorában is mindnyájunknál fiatalosabb, örökké harcos műkritikus *Rózsa* Miklós. Azok, akik inkább az önkéntes halált választották, semmint a fasiszta grandguignol testi-lelki gyötrelmeit: a szocialista mozgalom egyik legtisztább régi harcosa, *Rónai* Zoltán, a nemes műkritikus és novellista *Elek* Artur, a dekadensen művészi *Komor* András, aki addig menekült a valóság elől, míg végül minden más rév bezárultával a halálban keresett menedéket. Azok, akiket a széles tömegek körében való népszerűségük sem mentett meg a lemészárlástól: *Karácsony* Benő, akinek regényeit oroszos humor és eleven természetézés nemesítette meg, és a vígjátékírók: *Lakatos* László, *Éri-Halász* Imre és *Mihály* István, akiknek szelleme és képzelete egy társadalom megmosolyogtatásának állandó tervezgetésében égett, végül kinn könnyet és halált nyertek jutalmul. Francia földön, a „résistance” soraiban esik el *Hevesi* András, az esszéista nemzedék egyik legeredetibb érzékenységgű tagja, és ott ölik meg a német pribékek a

Kahána Mózes
Kenéz-Kurländer Ede
Kiss József
Kner Izidor
Köbor Tamás (Berman)
Köbor Noémi
Koosmáros Nándor (Reich)
Kunfi Zsigmond (Kohn)
Lakatos László (Kellner)
Lázár Miklós (Léderer)
Lengyel Menyhért (Lebovits)
Lenkei Henrik (Guttmann)
Lukács György (Löwinger)
Markovits Rodion
Márkus József, írói álneve Satanello
Mezei Ernő (Grünfeld)
Mezei Mór (Grünfeld)
Mezőfi Vilmos (Grünfeld)
Molnár Ákos
Molnár Ferenc (Neumann)
Molnár Jenő (Müller)
Monus Illés (Brandstein)
Nádas Sándor (Neumann)
Nagy Imre (Fischer)
Nóti Károly
Osváth Ernő (Roth)
Pásztor Árpád (Pikler)
Peterdi Andor (Pollák)
Pogány József (Schwartz)
Propper Sándor
Radnóti József (Glatter)
Ráskai Ferenc (Kraus)
Relle Pál (Reichmann)
Révész Béla (Roth)
Révész Mihály (Reisner)
Roheim Géza
Roboz Imre
Sass Irén (Kellner)
Somlyó Zoltán (Schwartz)
Somogyi Béla (Steiner)
Sós Endre (Schlesinger)
Szabó Ervin
Szabolcsi Lajos (Weinstein)
Szabolcsi Miksa (Weinstein)
Szatmári Mór (Gottlieb)
Szép Ernő (Schön)
Szilágyi Géza (Silbermann)
Szomaházy István (Steiner)
Szomorj Dezső (Weisz)
Szöke Szakáll (Gerő-Grünwald)
Ujhelyi Nándor
Vadnai László (Wolf)
Várnai Zseni (Weisz)
Vázsonyi Vilmos (Weisz)
Weltner Jakab
Zsolt Béla (Steiner)

b) *Külföldiek*

Asch Schalorn
 Baum Vicki
 Bernhard Tristan
 Bernstein Eduard
 Bernstein Henri
 Bestauer Hugo
 Bloch Jean
 Brod Max
 Buber Martin
 Dekobra Maurice
 Dymov Osip
 Ehrenburg Ilja

kezdettől oly baljóslatúan komor hangulatú fiatal költőt: *Forgács* Antalt. Nincs rá időnk, hogy részletesen foglalkozzunk velük, bár mindannyian megérdemelnék: líránk oly szép értékeivel, mint *Berend* László, *Kelen* László, *Lukács* László, *György* Oszkár, *Nagy* András, *Friss* Endre, *Sági* Márta, *Salamon* Ernő, *Pásztor* Béla, *Zsigmond* Ede, *Berkó* Sándor, *Vető* Miklós, *Tamás* Sári, *Várad* Tibor, *Vajda* János, *Balázs* Miksa, az egykor novellaírásunk egyik legszebb ígéretként feltűnt *Ádám* Gábor, a mesekutató *Honti* János, a műtörténet művelői: *Péter* András és *Gombosi* György, a szociológiáé: *Braun* Soma, a héber nyelv itthoni képviselője: *Bolgár* Mózes, *Az ember tragédiájá*-nak jiddisre fordítója: *Holder* József, a bizarr humorát a detektívregényekben is felcsillantó *Rejtő* Jenő, az életrajzi regény ápolója *Vághidi* József, az ötletes *Sebesi* Ernő és végül *Kulinyi* Ernő, aki talán még Mauthausenban is dudorászta oly népszerű szerzeményét, a *Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország*-ot. Nincs rá időnk, hogy egyenként még oly vázlatos körvonalakban is megrajzoljuk valamennyit. Alighanem unalmas is lenne az arcképeknek ez az összevissza csarnoka, melynek modelljeit a származás és a természetellenes halál némi közösségén kívül semmi sem fűzi össze, s amelyekből csoportokat sem lehet alkotni. A magyar irodalom kutatója megdöbbenve figyel, hogy hősei, akiknek műveit szerető figyelemmel tanulmányozza, egyszerre csak egymás után eltűnnek a színről, s majdnem valamennyien lebuknak a mélybe.

De nemcsak az írókat irtották ki, hanem ama réteg négyötöd részét is, amelyből származtak, ezzel örökre elvágva a lehetőségét is annak, hogy itt még egyszer *Kármán* Mórok, *Acsádiak*, *Goldzieherek*, *Simonyi* Zsigmondok, *Korányiak*, *Kiss* Józsefek, *Osvátok* szülessenek. Meg sem lehet fedelkednünk legfájdalmasabb veszteségünkről: a ki nem nyílt rügyekről, azokról az írótehetségeinkről, akik meghaltak, még mielőtt bármit teremthettek volna a bennük érlelődő alkotásokról, azokról, akik közül csak egyiknek-másiknak s azoknak is csak pusztán véletlen kapcsolatok révén tudunk a létezéséről, de akik között talán rendkívüli szellemek pusztultak el, új szépségek és igazságok kinyilatkoztatói: ne fedelkedzünk meg az *ismeretlen íróról*. Münchhausen báró egy versében leírta valaha az úgynevezett heszped imát egy kis lengyel zsinagógában, azt az imát, amelynél felsorolják egy pogromnak halottait. A neveket némán hallgatják a padokban, csak akkor tör ki hangos zokogás, mikor egy csecsemőt említenek, akinek még nem volt neve sem. A mi mai ünnepünkön, e világi heszped imában is ez irodalmi élet névtelenjeiért fáj leginkább a szívünk...

A magyar zsidóság a múlt század negyvenes éveiben önfeledt optimizmussal elhatározza, hogy feladja múltját, önmagát s teljesen magyarrá válik. Igen,

épp százéves folyamatnak értünk a végére: elején a *Heilprin* Mihályok, *Lőw* Lipótok lelkes bizakodása, karjaiknak ölelésre tárulása, végén a *Révész* Bélák, *Fenyő* Lászlók gonosz lemészárlása áll... Ó, ha elmondanánk „gondolatainkat a könyvtárban!...”

Nem fogjuk őket elfelejteni. Tudjuk, sem a szeretet, sem a gyűlölet nem ég örökké. De érezzük, az lenne a kötelességünk, megőrizni elevenen mind a kettőt. Aki ma csak saját megszabadulásának örül, s talán már megbocsátást hirdet hozzátartozói és barátai megöléséért, az nem a szeretet képviselője, mint ahogy önmagával valószínűleg elhitetni iparkodik, csak hűtlen, önző lélek s kicsit büntárs. Karamazov Iván azt mondja: „Nem akarom, hogy az anya átölelje fia megkínzóját! Hogy merészselhet megbocsátani neki? Ha akar, bocsásson meg a maga nevében – bocsássa meg az ő mérhetetlen anyai fájdalmát és szenvedéseit: de kutyáktól szétmarcangolt gyermekének szenvedéseit nem szabad megbocsátania, ehhez nincs joga, még ha gyermeke maga megbocsát is kínzóinak!” Nem szabad elfelednünk, hogy az a fasiszta irodalompolitika, mely akkorra vonzerőt gyakorolt hazánkra, s amelynek bűvöletétől honfitársaink egy része Európában jóformán egyedül, máig sem szakadt el eléggé, előbb csak a könyveket vetette máglyára, aztán azok szerzőit is, az országot így, mielőtt anyagilag tönkretette, szellemileg is megsemmisítette. Ez az áramlat, melyhez képest a pestis áldásos kulturális jelenség, nem tudta, hogy a szellemi erőknél az a titokzatos együttese, amely az írók teszi, a világegyetem legértékesebb anyaga, ritkább és értékesebb, mint a rádium – vagy épp azzal akarta bizonyítékát adni a szellem iránti megbecsülésének, hogy rádiumunk, termelőeszközeink, hídjaink, állatállományunk mellett érdemesnek tartotta kiirtani íróinkat, művészeinket, gondolkodóinkat is?

Ma szeretnők eltemetni őket. Mert ha eltemetni nem annyit jelent, mint egy holttestet a föld alá tenni, vagy valamiképpen elkülöníteni az élőkötől, ha a temetés egy kisebb-nagyobb közösség valamiféle nyilvános gesztusát jelenti, amellyel Isten és ember nevében elbúcsúzik a halottól, mégpedig úgy, hogy épp az elválás fájdalmas tudatában megerősíti hozzátartozása szálait, akkor a magyar fasiszta íróáldozatai, a mi drága halottaink még nincsenek eltemetve. Sem az egyetemes magyarságnak, sem a magyar zsidóságnak nem volt még eddig belső nyugalma ahhoz, hogy felidézze képüket, rendezze hozzájuk, sorsukhoz való viszonyát, s lelkében eltegye balzsamozott emléküket. Ma szeretnénk eltemetni végre őket. De vajon képesek vagyunk-e már erre? Megtudjuk-e már találni a megnyugvás azon ígéit, amelyekben fájdalmunknak Istennel, valami értelmes rend örök elveivel meglelt harmóniája nyilatkozik meg? Mert enélkül a harmónia nélkül a halott emléke nem tud beleilleszkedni lelkünkbe, fel fogja dűlni belsónket.

Nos, úgy érzem, még mindig nem tudunk te-

Bálint Dezső (Beck)
 Bálint Imre (Österreicher)
 Bánóczy László (Weisz)
 Bárd Imre (Beck)
 Bárdos Arthur (Burstein)
 Báttaszéki Lajos (Hoffmann)
 Baumgarten Ferenc
 Bédi-Schwimmer Róza
 Békefi István (Kann)
 Béli Izor (Goldstein)
 Bencze Tibor (Bruch), írói álnéve: Benczés Tibor
 Berend László (Braun)
 Berkes Imre (Bergl)
 Bogdányi Mór (Bienenstock)
 Bokor Malvin (Bruck)
 Bródy László
 Bródy Miksa
 Csergő Hugó (Honig)
 Csermely Gyula
 Déri Tibor (Deutsch)
 Dormándi László
 Egri Viktor
 Emőd Tamás (Fleischer Ernő)
 Farkas Pál (Wolfner)
 Feld Mátyás (Rosenfeld)
 Fenyő László
 Fóthy János (Fleiner)
 Gara Ákos (Gottlieb)
 Garami Andor (Goldstein)
 Gellért Andor
 Gerő Attila (Guttman)
 Gró Lajos (Grosz)
 Guthi Soma (Guttman)
 Haáz István (Háász)
 Hajó Sándor (Hoffmann)
 Hárs László (Herczog)
 Heltai Jenő (Herzl)
 Hervay Frigyes (Herzfeld)
 Heumann Károly
 Hevesi József (Kronstein)
 Horn Edő (Einhorn)
 Incze Henrik (Izrael)
 Incze Sándor (Stein)
 Jászi Oszkárné (Moskovitz Amália), írói álnéve: Lesznai Anna
 Kádár Imre
 Kadosa Marczel (Krieszhaber)
 Kálmán Jenő (Kreisler)
 Kálnoki Izor (Kaufmann)
 Karácsony Benő
 Karczag Vilmos (Krammer)
 Kardos László (Katz)
 Kárinthy Frigyes
 Keér Dezső
 Kemény Simon (Kohn)
 Kéri Pál (Krammer)
 Kohn Sámuel
 Komját Aladár (Korah) (A név nem tévesztendő össze Komját Aladár magyar költővel, a Petőfi Társaság tagjával.)
 Komlós Aladár (Katz)
 Komor András (Kohn)
 Komor Gyula (Kohn)
 Kömüves Imre
 Kuthi Sándor (Schönborn), írói álnéve: Térey Sándor
 Latzkó Andor
 Lendvai Lehel (Lederer)

Roboz Andor (Rosenzweig)
 Rónai Mihály András
 Rózsa Miklós (Rosenthal)
 Sas László
 Sásdi Sándor
 Szabó Imre (Steiner)
 Szántó György
 Székely Nándor
 Szenes Béla (Schlesinger)
 Szirmai Rezső (Schwartzkopf)
 Szomori Emil (Weisz)
 Tábori Kornél (Tauber)
 Tábori Róbert (Tauber)
 Tamás Sári
 Ujvári Péter (Groszmann)
 Ujvári László (Groszmann)
 Ujvári Jenő (Groszmann)
 Vajda Ernő (Weisz)
 Vándor Iván (Weisz)
 Vámbéry Ruszlein (Wamberger)
 Várnai Dániel (Weisz)
 Vér Andor (Weisz)
 Verő György (Weisz)
 Vészi József (Weisz)
 Vidor Marczel (Weinberger)
 Villányi Andor (Schwabach)
 Wallesz Jenő
 Zeik Zoltán
 Zempléni Gyula (Pollák)
 Zerkovitz Béla

b) *Különdtek:*

Bialik Chaim Nachman
 Döblin Alfred
 Hameiri Avigdor
 Heine Heinrich
 Herzl Theodor
 Mandes Catulle
 Proust Marcel
 Saphir Moritz Gottlieb
 Sokolov Nachum
 Toller Ernst
 da Verona Guido.

metni. Oly jó lenne elhítenni magunkkal, hogy barátaink nem haltak meg hiába, hogy titokzatos módon, ahogy a vértanúk szoktak, valahogy munkálnak értünk, zsidóságért, magyarságért emberiségért? De hihetjük-e ezt valóban? Szinte napról napra tapasztaljuk, hogy környezetünket, mely nem is annyira egy tébolyult eszme táplálta gyű-

löletből, mint inkább csupasz kapzsiságból és irigységből, vagy éppen a vasárnapi tekézetét helyettesítő szórakozásból segített legyilkolni őket, s mindenesetre közönyösen vagy a várható haszonra lesve, nézte végig lemészárlásukat. Ez a környezet nemcsak nem szállt magába, s nem érez büntudatot, hanem már neki áll feljebb, már vádaskodni mer, s elfeledve bűneit, Isten tudja, min alapuló erkölcsi fölényel, ő merészel megbélyegezni minket, akiknek véletlenül sikerült megmenekülnünk gonosz szándékaik elől. De valljuk be, magunk sem lettünk jobbak, mint voltunk, még csodás megmenekülésünkért érzett hálából sem – igaz, hogy nyolcszáz ezer ember leölése túlságos ár is lenne kétszáz ezer ember megjavulásáért. Vagy talán azért volt szükség a mérhetetlen tömeggyilkosságra, hogy a világ jobban gyűlölhessen pusztítóinkat, tehát az áldozatok mintegy fűtőanyagként kellett a fasizmus elleni háborúhoz? Ebben az esetben is úgy látszik, hogy a gondviselés, ha van, hát roppant nagy költségekkel dolgozik. A fasisztamentes világ megteremtéséhez azért volt szükség több millió zsidó elpusztítására, hogy így nagyobb legyen a fasizmus elleni gyűlölet? Azt hiszem, sokkal egyszerűbb lett volna – egyszerűen meg nem teremteni a fasizmust.

Nem, sehogysem megy, még mindig nem tudunk belenyugodni barátaink pusztulásába. Még mindig nem találtuk meg haláluk értelmét. Még mindig nem tudunk mást felelni kérdő tekintetükre, mint legfeljebb azt az ígéretünket, hogy meg fogjuk őrizni emléküket, amíg élünk. Ez még mindig nem igazi temetés. De inkább maradjanak is eltemetetlenül, emléküik bolyongjon tovább Európa lelkiismeretében, zaklatva és nyugtalanítva: inkább az eltemetlenség kísértetjárása, mint egy idő előtti temetés, mely csak arra vallana, hogy az élők mielőbb meg akarnak szabadulni halottaiktól. Ne hazudjunk értelmet ebbe az értelmetlen tömeghalálba, az értelmetlenség maradjon az, ami: így talán mégis értelmet kap, és csak így kaphat értelmet: mint emlékeztető arra, hogy vannak a gondolatnak veszélyes tájai, aki ott jár, az emberi nem ellenségévé, rablógyilkossá, minden érték pusztítójává válik. Vannak emlékünnepek, ahonnan felemelt és megtisztult lélekkel távozunk. Ez nem olyan ünnep. A legjobb, amit innen magunkkal vihetünk, nem a vigasztalás balzsama, hanem feltépett sebek, újból vérző emlékek, egy felborzolt fájdalom új nyugtalanúsága. Őrizzük meg ezt.